

Elephantine

Over Judeeërs in zuidelijk Egypte in de vijfde eeuw

Bob Becking

Abstract

Elephantine. On Judeans in fifth century BCE Southern Egypt

In the fifth century BCE a group of Judaeans lived as mercenaries in the Persian army on and around the island of Elephantine, as guardians of the southern border of the Persian empire and to shield the Persian trade interests. Documents show that these Judaeans had their own form of Yahwism. For almost 100 years they lived in peaceful coexistence with the Persian administration, the local Egyptian population, and with a dozen other ethnic groups settled on the island. From around 425 this *pax persica* was disrupted by local discords and the destruction by the priests of Khnum of vital elements of the Persian administration as well as the temple of Yahô. This contribution argues that the increasing urge of Egypt to abandon the Persian yoke and the influx of an extra group of Judeans – with a different form of Yahwism – around 420 created increasing tension between the different groups leading to the breakup of the peaceful cohabitation.

Keywords: Elephantine, Persian Empire, ethnic co-existence, Israelite religion

Wie in Egypte de Nijl stroomopwaarts vaart, stuit ter hoogte van de huidige grens met Sudan op het zogeheten eerste cataract.¹ In de rivier bevindt zich een serie kleine watervallen en stroomversnellingen die de doorvaart van schepen uit de delta verhinderen. Als gevolg van deze omstandigheden ontstond reeds in het vierde millennium een transitohandel op Elephantine, een daargelegen eiland in de Nijl.² Onder meer

graan en wijn werden verscheept op kleine, ranke bootjes die een weg door het wilde water wisten te vinden naar zuidelijkere afzetmarkten. In de andere richting gingen producten uit Midden-Afrika naar de kuststreken, waaronder ivoor en ebbenhout. Deze handel was zodanig winstgevend dat het eiland Elephantine en het op de oever van de Nijl gelegen Aswan, de huidige naam voor het oude Syene, reeds vroeg tot economische bloei kwamen. De handel in ivoor zorgde voor de naam van het eiland: Oudegyptisch: *ꜥbw*, 'olifant'; Hebreeuws en Aramees: *yēb*; Grieks: Ἐλεφαντίνη. Die welvaart duurde voort tot in de Romeinse tijd.

Het expanderende Perzische wereldrijk veroverde onder leiding van Darius en

¹ Graag dank ik mijn Utrechtse collega Josine Blok en de anonieme referenten van dit tijdschrift voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van deze bijdrage.

² Zie bijvoorbeeld: K.A. Bard, 'Political Economies of Predynastic Egypt and the Formation of the early State', *Journal of Archaeological Research* 25 (2017) 1-36. Alle tijdsandauidingen in dit artikel zijn vóór onze jaartelling.

Cambyes rond 500 Egypte. Elephantine werd een Perzisch grensgarnizoen ter bescherming van de zuidgrens, waar de handel van zuid naar noord en terug kon worden gecontroleerd en belast. De Perzen bouwden een fort en rekruteerden huurlingen uit alle delen van hun wereldrijk.³ In het begin van de twintigste eeuw zijn documenten, papyri en ostraca in zowel het Aramese als het Demotische (laat Egyptische) schrift uit Elephantine en omgeving gevonden. Toen deze werden gepubliceerd, bleek dat een aanzienlijk aantal Judeeërs deel uitmaakte van dit grensgarnizoen.⁴

De Aramese en Demotische teksten uit Elephantine en Aswan wijzen echter op de aanwezigheid van achttien verschillende etnische groepen in en om het grensgarnizoen. Naast lokale Egyptenaren en Perzische bestuursambtenaren zijn er sporen van de volgende bevolkingsgroepen: Meden, Magiërs, Khwarezmiërs, Kaspiërs, Baktriërs, Kariërs, Ciliciërs, Feniciërs, Judeeërs, Arameeërs, Babyloniërs, Filistijnen, Grieken, Kretenzers, Libiërs en Arabieren. Feniciërs en Grieken hadden handelsbelangen in zuidelijk Egypte. Arabieren en Libiërs waren individuen die op de welvaart van Egypte afkwamen. Alle andere genoemde groepen bestonden voornamelijk uit huurlingen in het Perzische leger.⁵

In 1968 publiceerde Bezalel Porten een belangrijke studie over Elephantine, waarin hij de Judese gemeenschap bezag als een Joodse kolonie.⁶ Dit boek heeft een halve eeuw als standaardwerk en uitgangspunt voor de discussie over Elephantine gefunctioneerd. Zijn nadruk op de Judese gemeenschap is nog steeds dominant. Publicaties over Elephantine van de afgelopen tien jaar zijn geheel en al binnen het frame van Porten geschreven.⁷ Bij herlezing van de Aramese en Demotische teksten, merkte ik dat de benadering van Porten verschillende beperkingen heeft. Ik noem er drie. Ten eerste: Porten beschrijft de Judese gemeenschap alsof zij de enige etnische groep naast de Perzen en de Egyptenaren waren. Vervolgens, hoewel hij laat zien dat er lange tijd sprake was van vreedzame verhoudingen, geeft hij geen antwoord op de vraag welke factoren deze verhoudingen mogelijk maakten. Tenslotte: Porten besteedt aandacht aan de verwoesting van de tempel van Yahô in Elephantine. Deze vond plaats in 410 toen de priesters van de Egyptische God Khnum in coöperatie met de tijdelijke Perzische zaakwaarnemer Vidranga gebruik maakten van het feit dat de satraap Arshames enige tijd afwezig was. Porten ziet deze verwoesting als een losstaande gebeurtenis en plaatst haar niet in de directe context van verslechterende etnische verhoudingen. Hij

3 Voor een overzicht over deze groepen : B. Becking, 'The Other Groups that Were... Some Remarks on Different Minor Ethnicities in Persian Period Elephantine', *Journal for Semitics* 26 (2017) 820-48.

4 Voor de standaardeditie zie B. Porten en A. Yardeni, *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt. Newly Copied, Edited and Translated into English (TADAE; four volumes; Jerusalem 1986-96)*; de belangrijkste teksten zijn te vinden in B. Porten, *The Elephantine Papyri in English: Three Millennia of Cross-Cultural Continuity and Change; Second Revised Edition (DMOA 220; Atlanta 2011)*. Ik citeer steeds met TADAE uit de editie van Porten en Yardeni. In vele musea overal ter wereld bevinden zich nog onuitgegeven teksten op papyrus of potscherf.

5 Becking, 'The Other Groups that Were...'

6 B. Porten, *Archives from Elephantine: The Life of an Ancient Jewish Colony* (Berkeley, Los Angeles 1968).

7 Zie o.a.: A.F. Botta, *The Aramaic and Egyptian Legal Traditions at Elephantine: An Egyptological Approach* (LSTS 64; London, New York 2009); A. Rohrmoser, *Götter, Tempel und Kult der Judäo-Aramäer von Elephantine: archäologische und schriftliche Zeugnisse aus dem perserzeitlichen Ägypten* (AOAT 396; Münster 2014); H. Nutkowicz, *Destins de femmes à Eléphantine au Vè siècle avant notre ère* (Paris 2015); G. Granerød, *Dimensions of Yahwism in the Persian Period: Studies in the Religion and Society of the Judaean Community at Elephantine* (BZAW, 488; Berlin-New York 2016).

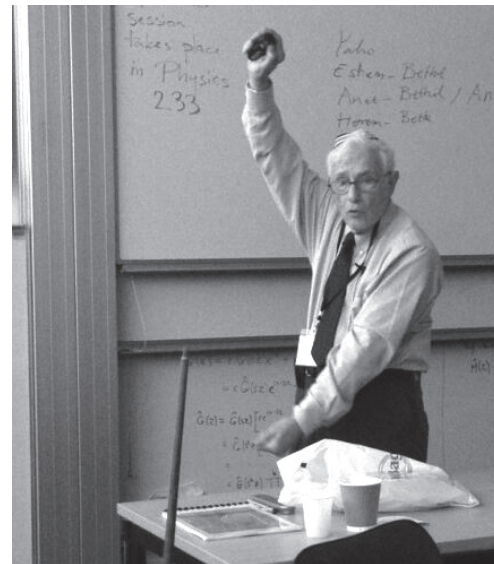
heeft ook geen antwoord op de cruciale vraag naar de redenen van deze verslechtering.

In dit artikel wil ik deze drie punten in samenhang en vanuit het bredere perspectief van de boven reeds aangeduide etnische pluriformiteit – de Judeeërs waren niet de enigen in Elephantine – bespreken, met name om een antwoord te formuleren op de vraag naar eventuele oorzaken van de veranderende verhoudingen.

Vreedzame co-existentie

Gedurende het grootste deel van de vijfde eeuw lijkt er sprake te zijn geweest van vreedzame co-existentie tussen deze etnische groepen. Uit de archeologische gegevens blijkt dat er geen aparte wijken voor verschillende groepen waren.⁸ Op een aantal terreinen van het gewone leven ontstond een sterke gemeenschappelijkheid.

Het eerste terrein is dat van de gemengde huwelijken. Het concept gemengd huwelijk verwijst naar een bindende afspraak tussen twee personen uit verschillende sociale groepen, rassen of religies (exogame relaties). Het percentage gemengde huwelijken vormt een indicatie voor de openheid van een bevolkingsgroep ten aanzien van de wereld buiten die specifieke groep.⁹ Omheinde gemeenschappen keuren dergelijke huwelijken vaak af. Zo bevatten teksten in de Hebreeuwse Bijbel die endogame huwelijken beschrijven vaak een waarschuwing dat exogame relaties de geest van de gemeenschap

Bezael Porten tijdens een lezing over Elephantine, St. Andrews 2012.

Foto Bob Becking

zouden ondermijnen en het 'heilige zaad' vervuilen.¹⁰ Bij de Judeeërs in Elephantine en Syene was een exogaam huwelijk niet ongewoon. Hoewel de meerderheid van de relaties duidelijk personen van dezelfde etnische groep betrof, zijn er aanwijzingen van gemengde huwelijken. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de huwelijken van de Egyptenaar Eshor de zoon van Şeḥa met de Judese Mibtaiah een dochter van Mahseiah¹¹ en van de Judeeër Ananiah de zoon van Azariah met de Egyptische dienstmaagd Tamet.¹² Daarnaast laten de eigennamen uit Elephantine zien dat kinderen van een Judeeër in een aantal gevallen niet-Hebreeuwse namen kregen. Dit wijst erop dat verscheidene van deze kinderen kunnen worden gezien als de nakomelingen uit een gemengd huwelijk.¹³

8 C. von Pilgrim, 'Textzeugnis und archäologischer Befund: zur Topographie Elephantines in der 27. Dynastie', in: H. Guksch en D. Polz ed., *Stationen. Beiträge zur Kulturgeschichte Ägyptens, Rainer Stadelmann gewidmet* (Mainz 1998) 485-497.

9 Zie bijvoorbeeld de opstellen in: S. Encel en L. Stein ed., *Continuity, commitment, and survival: Jewish communities in the diaspora* (Westport 2003).

10 Deuteronomium 7; Ezra 9-10.

11 TADAE B2.6.

12 TADAE B3.3.

13 Porten, *Archives*, 173-79, 188-99; Nutkovicz, *Destins de femmes*.

Een tweede terrein van de gemeenschappelijkheid was de uitwisseling en erkenning van religieuze concepten. Ook deze feiten wijzen op een vreedzame co-existentie. Wanneer de inwoners van Elephantine brieven schreven, volgden zij de gewoonte om in de aanhef van een brief goden aan te roepen – ongeacht of dat correspondentie was binnen de eigen groep of met plaatsgenoten uit andere etnische groepen. Deze goden werden gezien als brengers van groet en zegenwens. Veel Judese brieven uit Elephantine vermelden in de aanhef goden van niet-Judese groepen en verschillende door Judeeërs geschreven brieven bevatten groeten en zegenwensen waarin – soms parallel aan Yahô – de goden van de andere etnische groepen worden aangeropen. In de brief van een zekere Giddel aan zijn meester Michayah worden Yahô en Khnum parallel genoemd:

Ik stuur je vrede en welzijn. Ik zegen je door Yahô en Khnum.¹⁴

Deze formule wekt de indruk dat de Egyptische god Khnum gelijkwaardig was aan de Judese God. Daarnaast zijn er verschillende brieven gevonden geschreven door mensen met Yahô-bevattende eigennamen die meer-voudige zegenwensen bevatten:

Mogen alle goden te allen tijde uw welzijn zoeken.¹⁵

Het meervoud ‘goden’ in deze brieven laat zien dat de Judeeërs geen religieuze schroom

hadden om andere goden te erkennen. Deze wat vagere formulering komt overigens ook voor in brieven van niet-Judeeërs:

Moge alle [goden] te allen tijde het welzijn van mijn broeders nastreven.¹⁶

De wederzijdse erkenning was dus vrij algemeen bij de schrijvers van brieven in Elephantine. Een expliciet voorbeeld is de brief van Yarhu aan zijn broer Haggai:

Aan mijn broer Haggai, je broer Yarhu. Vrede voor mijn broer van Bel en Nabu, Shamash en Nergal.¹⁷

De broers Yarhu en Haggai waren Judeeërs, maar er worden Babylonische goden in dit briefhoofd aangeropen, terwijl de naam van hun eigen god ongenoemd blijft.

De wederzijdse erkenning van goden is ook terug te vinden in enkele teksten die een eed bevatten waarbij gezworen wordt op de god van een andere etnische groep. Zweren bij de godheid van een andere etnische groep was binnen Elephantine niet ongewoon.¹⁸ Een goed voorbeeld vinden we in een tweetal rechtsdocumenten die betrekking hebben op een ruzie over een stuk land tussen Dargamana, een Khwarezmiër, en de Judeeër Mahseiah.¹⁹ Het eerste document dateert uit het troonsbestijgingsjaar van Artaxerxes I (= 464). Hoewel de ruzie niet in detail te reconstrueren is, is het wel

14 TADAE D7.21; Granerød, *Dimensions of Yahwism*, 244.

15 O.a. TADAE A3.7; A4.2; A4.4; D1.13; Porten, *Archives from Elephantine*, 158-60; D. Schwiderski, *Handbuch des nordwestsemitischen Briefformulars. Ein Beitrag zur Echtheitsfrage der aramäischen Briefe des Esrabuches* (BZAW 295; Berlin, New York 2000) 130-37.

16 Bijvoorbeeld TADAEA A3.10:1. De Pers Spentadata schrijft aan zijn ‘broers/kameraden’ Hori en Peṭemachis – beiden Egyptenaren.

17 TADAE D7.30:1-3; B. Becking, ‘Exchange, Replacement, or Acceptance? Two Examples of Lending Deities among Ethnic Groups in Elephantine’, in: M. Popović, M. Schoonover en M. Vandenberghe ed., *Jewish Cultural Encounters in the Ancient Mediterranean and Near Eastern World* (JSJ Sup 178; Leiden 2017) 30-43.

18 : Anneler, *Zur Geschichte der Juden*, 39.

19 TADAE B2.2 en 2.3.

duidelijk dat het om een conflict gaat tussen twee huiseigenaren in de elitewijk van Elephantine wier percelen aan elkaar grensden. Het eigenaarschap van Dargamana lijkt te worden betwist. De zaak wordt aanhangig gemaakt bij een rechtbank onder leiding van Damidata, een Perzische rechter. Dit eerste document wordt door Dargamana gepresenteerd als een intrekking van zijn klacht.²⁰ De Khwarezmiër betwist niet langer dat het huis en de bijbehorende grond het juridische eigendom van Mahseiah is. Het keerpunt in de procedure was niet de presentatie van een juridisch document door Mahseiah, maar een eed gezworen door de Judeeër. De rechtbank dwingt Mahseiah een eed af te leggen, waarop Dargamana zegt:

Je zwoer mij bij Yahô en stelde mijn hart tevreden over dat land.²¹

Daarop trekt Dargamana zijn claims in en laat dat in een document vastleggen. Uit dit alles blijkt dat Dargamana de god van zijn rivaal erkent als getuige bij het proces.

Een ander voorbeeld is te vinden in een juridisch document over het afstand doen van goederen. De Judese vrouw Mibtaiah loste haar geschil met de Egyptische Peu op door een eed af te leggen bij de godin Sati (of Satet), de vergoddelijking van de overstroming van de Nijl.²² Dit zweren bij de godheid van de andere etnische groep moet niet worden opgevat als een daad van bekering tot de religie van de ander, maar als een vreedzame acceptatie van de religieuze waarden van de ander en de kracht van haar of zijn vereerde goddelijke wezen.²³

²⁰ TADAE B2.2.

²¹ TADAE B2.2:11-12.

²² TADAE B2.8.

²³ Becking, 'Exchange, Replacement, or Acceptance?', 39-42.

De aankomst van Judeeërs in Elephantine

Wanneer kwamen de Judeeërs naar Elephantine en waar kwamen zij vandaan? Deze vraag is niet eenvoudig te beantwoorden. Hoewel de meeste onderzoekers denken aan een eenmalige komst van Judeeërs naar Elephantine,²⁴ ga ik uit van de veronderstelling dat de Judeeërs moeten worden gezien als de samensmelting van verschillende groepen die – om uiteenlopende redenen en in verschillende periodes – in Elephantine zijn beland en zich telkens bij reeds aanwezige Judeeërs aansloten.²⁵

Voordat ik die stelling toelicht, nog even een opmerking over de aanduiding 'Judeeërs'. De Aramese teksten uit zuidelijk Egypte spreken met enige regelmaat over *yhwdy*'. In de Aramese gedeelten in het Oude Testament duidt het woord *y^ehûdāy* op een persoon afkomstig uit de Perzische provincie Yehud, gelegen in het voormalige koninkrijk Juda.²⁶ Onder anderen Shama stelt voor om *yhwdy*' met 'Joden' te vertalen.²⁷ Aangezien er in de Perzische periode nog geen sprake is van Jodendom – die vorm van religie ontstaat pas in de Hellenistische tijd – kies ik ervoor met 'Judeeërs' te vertalen.²⁸

De genoemde documenten uit Elephantine zwijgen over de herkomst van de Judeeërs op het eiland en in Aswan. Er is slechts *circumstantial evidence* dat kan wijzen op hun herkomst. De oudste teksten

²⁴ Zie onder.

²⁵ Anneler, *Zur Geschichte der Juden von Elephantine* (Bern 1912) 101-17.

²⁶ Ezra 4:12,13; 5:1,5; 6:7-8,14; Daniel 3:8,12.

²⁷ S. Schama, *The Story of the Jews: Finding the Words (1000 BCE – 1492 CE)* (London 2014) 4-27.

²⁸ Zie met name: S.J.D. Cohen, *The beginnings of Jewishness: Boundaries, Varieties, Uncertainties* (Hellenic Culture and Society 31, Berkeley, Los Angeles, London 1999).

uit Elephantine waarin *yhwdy* genoemd worden dateren uit het begin van de vijfde eeuw. Vermoedelijk zijn de eerste Judeeërs rond 500 in Elephantine aangekomen. In het verzoek uit 407 om steun voor de wederopbouw van hun tempel van Yahô in Elephantine, stellen de Judeeërs, dat 'toen Cambyses naar Egypte kwam, hij deze tempel aantrof'.²⁹ Aangezien er geen aanwijzingen zijn voor de aanwezigheid van Judeeërs in Elephantine vóór 500, kan deze claim worden gezien als een voorbeeld van een 'invented tradition' om kracht bij te zetten aan het verzoek. In 407 zagen de Judeeërs zichzelf als een groep die van oudsher in Elephantine leefde.³⁰

Historische aanwijzingen voor het tijdstip en/of de reden van de komst van Judeeërs in andere documenten zijn schaars, meerduidelig en niet altijd even betrouwbaar. Een inscriptie op het beeldje van Ashor, de militaire commandant van Elephantine aan het begin van de zesde eeuw, spreekt de dank uit aan de god Khnum die Ashor redde uit de macht van 'Lybiërs, Grieken en Aziaten'.³¹ Met die Aziaten zijn mogelijk ook Judeeërs bedoeld, dat zou op een aanwezigheid in de periode van de Babylonische ballingschap kunnen wijzen.³²

In het Oude Testament – Jeremia 43:5-7 – wordt gemeld dat verschillende Judeeërs in het begin van de Babylonische ballingschap naar Egypte vluchtten.

29 TADAE A.4.7:14; 4.8:13.

30 Porten, *Archives*, 25-38; P. Schäfer, *Judeophobia: Attitudes towards the Jews in the Ancient World* (London, Cambridge MA 1997) 121; B. Porten, 'Settlement of the Jews at Elephantine and the Arameans at Syene', in: O. Lipschits en J. Blenkinsopp ed., *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period* (Winona Lake 2003) 457-60.

31 J.H. Breasted ed., *Ancient Records of Egypt*. Vol. 4 (Chicago 1906) § 994; H. Bassir, 'Neshor at Elephantine in Late Saite Egypt', *Journal of Egyptian History* 9 (2016) 66-95.

32 Contra: Rohmoser, *Götter, Tempel und Kult*, 48.

Op de basis van zijn analyse van de Aramese tekst in Demotisch schrift, Papyrus Amherst 63³³, suggereert Karel van der Toon dat een groep personen met verschillende etnische achtergronden vanuit de oase van Palmyra naar Elephantine en Syene migreerde in het begin van de Perzische overheersing van Egypte. Deze mensen leefden eerder in de 'oase in de woestijn' als ballingen uit Syrië, Babylonië en Israël.³⁴ Dit is een interessante gedachte, maar aangezien er nog veel onduidelijk is over de herkomst en de historische waarde van deze tekst, zal daar voorlopig met enige voorzichtigheid mee moeten worden omgegaan.

Spijkerschriftdocumenten uit zuidelijk Babylonië wijzen op de aanwezigheid van Judeeërs in nieuw ontgonnen landbouwgebieden. Zij verbleven onder meer in van *al Ya-hu-du*, 'de stad Judah/ Yehud', en *al ša Pna-šar*, 'de Stad van Nashar', in Babylonië.³⁵ Mogelijk zijn enkelen vandaaruit naar Egypte als huurlingen vertrokken.

In de Apocriefe *Brief van Aristeas* 13 is sprake van Judeeërs die steun verleenden aan Psammetichus III bij diens veldtocht tegen Ethiopië (525-520).³⁶

33 K. van der Toorn, *Papyrus Amherst 63* (AOAT 448; Münster 2018).

34 K. van der Toorn, *Becoming Diaspora Jews: Behind the Story of Elephantine* (AYBRL; New Haven, London 2019).

35 Zie de uitgave van de teksten over deze Judese landbouwers in Babylonië door L.E. Pearce en C. Wunsch, *Documents of Judean Exiles and West Semites in Babylonia in the Collection of David Sofer* (CUSAS 28; Bethesda 2014); en de studie van T. Alstola, *Judeans in Babylonia: A Study of Deportees in the Sixth and Fifth Centuries BCE* (CHANE 109; Leiden 2019).

36 B.G. Wright, *The Letter of Aristeas: 'Aristeas to Philocrates' Or 'On the Translation of the Law of the Jews'* (Commentaries on Early Jewish Literature 8; Berlin, New York 2015); G.W. Ahlström, *The history of ancient Palestine from the palaeolithic period to Alexander's conquest* (published with the help of Gary Orin Rollefson and Diana V. Edelman; JSOT Sup 146; Sheffield 1993) 751-760.

Godsdienst en gebruiken

Een van de meest in het oog springende kenmerken van de Judese gemeenschap in en om Elephantine is de aard van de religie. Deze wijkt af, zowel van de godsverering zoals getekend in het Oude Testament als van het latere Jodendom. Over de bijzondere vorm van godsdienst van de Judeeërs in Elephantine is reeds veel geschreven.³⁷ In wat volgt besteed ik aandacht aan de belangrijkste inzichten.

In Elephantine was er een tempel waarin de godheid Yahô werd vereerd. Deze tempel wordt voor het eerst genoemd in een brief uit het begin van de vijfde eeuw geschreven door Oshea aan zijn broer Shelonam: “[...] aan de (?) tempel van Yahô in Jeb”.³⁸ De verwoesting van deze tempel – waarover later meer – raakte het hart van de gemeenschap. Dat blijkt met name uit de brief waarmee Judeeërs steun vroegen aan religieuze en wettige bestuurders in Jeruzalem en Samaria voor de heropbouw van deze tempel.³⁹

De Judeeërs in Elephantine kenden het feest van het Pascha.⁴⁰ Ook de instelling van

de Sabbat was bekend, maar wordt echter alleen in korte terzijdes in teksten genoemd. Daaruit kom nog niet het beeld naar voren van de latere wekelijkse rustdag.⁴¹

Vanaf 420 verschijnen er andere goden in het pantheon van de Judeeërs in en om Elephantine. Dit blijkt uit een drietal teksten. Ten eerste, geeft een document uit 419 een lijst van namen van Judeeërs die een donatie gaven aan de tempel – een ieder twee sheqel.⁴² De tekst eindigt als volgt:

Dit zijn de namen van hen uit het
Yehud-garnizoen, die zilver gaven voor
de god Yahô.⁴³

Het document bevat een lijst van ongeveer honderd personen die elk twee zilveren sheqels gegeven hebben. De meesten hebben Hebreeuwse namen, zoals Hoshea en Nathan, of eigennamen met het element Yahô erin, zoals Zephaniah en Zebadiah. Het einde van de lijst bevat een verrassing. Zoals te verwachten is, wordt de lijst afgesloten met een berekening: ‘in totaal zoveel sheqel/zilver voor Yahô’. Deze lijst eindigt echter ietwat anders:

126 Daarin: voor Yahô: 126 Sheqel
127 Voor Eshem-Bethel: 70 Sheqel
128 Voor Anath-Bethel: 120 Sheqel
zilver.⁴⁴

Deze aantekening geeft aan dat er naast Yahô twee goden, Eshem-Bethel en Anath-Bethel, verbonden waren met de tempel van Yahô in

and Peripheries in the Early Second Temple Period (FAT 108; Tübingen 2016) 65-78.

⁴¹ TADAE D7.10; D7.16:1-9; D7.12:9; Porten, *Archives*, 126.277; Rohrmoser, *Götter, Tempel und Kult*, 331-33; Granerød, *Dimensions of Yahwism in the Persian Period*, 192-93.

⁴² TADAE C3.15.

⁴³ TADAE C3.15:1.

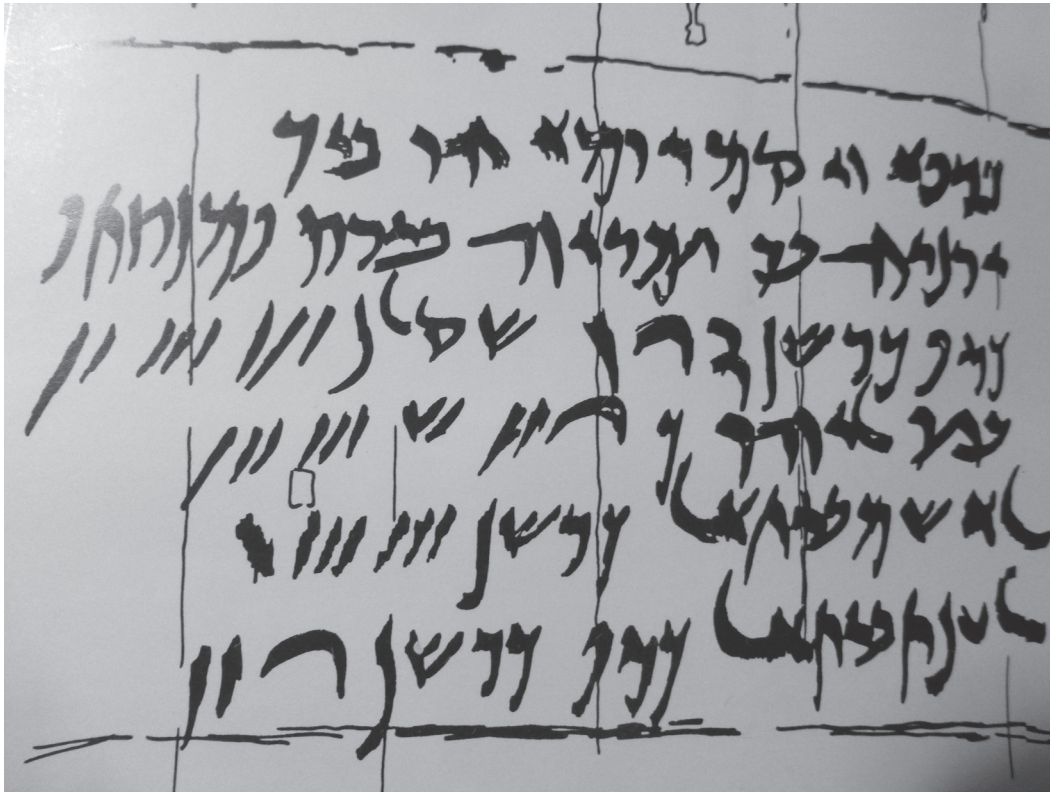
⁴⁴ TADAE C3.15 VII:126-28.

³⁷ Recentelijk door Rohrmoser, *Götter, Tempel und Kult*; Granerød, *Dimensions of Yahwism in the Persian Period*; Van der Toorn, *Becoming Diaspora Jews*.

³⁸ P. Padua 1 = TADAE A3.3:1. Jeb is de Aramese naam voor Elephantine. Zie ook TADAE D7.18; B2.7:13-14. Archeologische sporen van deze tempel zijn nog steeds niet geïdentificeerd. Contra: Von Pilgrim, ‘Textzeugnis und archäologischen Befund’, 485-97; Rohrmoser, *Götter, Tempel und Kult*, 161-85; zie ook de discussie in Granerød, *Dimensions of Yahwism in the Persian Period*, 81-127.

³⁹ TADAE A.4.7 // A.4.8.

⁴⁰ TADAE D7.24; TADAE D7.6:9; Porten, *Archives*, 72,131; G. Granerød, ‘Canon and Archive: Yahwism in Elephantine and Āl-Yāhūdu as a Challenge to the Canonical History of Judean Religion in the Persian Period’, *JBL* 138 (2019) 356. Een memorandum, dat vaak wordt aangeduid als de ‘Pascha-brief’ Papyrus Berlin P. 13464; TADAE A4.1., blijkt bij nadere bestudering geen gegevens over dit feest te bevatten; zie uitvoerig B. Becking, ‘Centre, Periphery, and Interference: Notes on the “Passover/Mazzot”-Letter from Elephantine’, in: E. ben Zvi en C. Levin ed., *Centres*

Kolom VII van de lijst met gaven voor de tempel van Yahô.

TADAE C3.15 VII:126-28

Elephantine. Opgemerkt moet worden dat Yahô en Bethel twee namen zijn voor dezelfde god.⁴⁵ Porten heeft geprobeerd dit veelgodendom uit te leggen door te stellen dat Eshem-Bethel en Anath-Bethel aanbeden werden door ‘niet-joden’.⁴⁶ Maar een dergelijke veronderstelling verklaart niet waarom de godheden dan verschijnen in een lijst met giften voor de tempel van Yahô. Bovendien worden deze godheden elders in de Aramese documenten genoemd.

Ten tweede, is er een tekst uit 401 die handelt over de verplichting een juridische verklaring af te leggen.⁴⁷ Malchiah, de zoon van Jashobiah (beide Judese namen),

verklaart onder ede dat hij niet heeft ingebroken in het huis van Artafrada, een Perzische soldaat, dat hij de vrouw van Artafrada niets heeft aangedaan en dat hij geen dief was – misdaden waarvan Artafrada hem beschuldigde. Hier verklaart Malchiah, een Judeeër, in aanwezigheid van vier wetshandhavers zijn onschuld tegenover een andere god dan Yahô, namelijk Herem-Bethel:

Ik, Malchiah, verklaar ten overstaan van Herem-Bethel, de god ...⁴⁸

Ten derde, beschrijft een tekst uit het einde van de vijfde eeuw een interessante eed.⁴⁹

45 T.N.D. Mettinger, *No Graven Image? Israelite Aniconism in its Ancient Near Eastern Context* (CB OT 42; Stockholm 1995) 131; Genesis 31:13.

46 Porten, *Archives*, 163.

47 TADAE B7.2.

48 TADAE B7.2:7-8; Granerød, *Dimensions of Yahwism in the Persian Period*, 47.

49 TADAE B7.3; recente vertaling in Rohrmoser, *Götter, Tempel und Kult*, 425-26.

Deze eed-tekst beslecht een ruzie tussen twee Judeeërs: Menachem de zoon van Shallum de zoon van Ho[shiah (?)] ...] en Meshullam de zoon van Nathan, over het eigendom van een ezelin die in bezit is van Pa[mose, de zoon van Pa]met. Menahem zweert bij:

H[...] de [god] in de plaats van verering
en bij Anath-Yahô.⁵⁰

De meeste geleerden denken dat de eerste god, wiens naam grotendeels door de tand des tijds is uitgewist, Herem is, misschien als een korte vorm van Herem-Bethel. Anath-Yahô is identiek aan Anath-Bethel, aangezien in Elephantine Yahô en Bethel twee namen zijn voor dezelfde god.

De verering van deze goden geeft een onverwachte extra dimensie aan de multi-ethniciteit in en om Elephantine. De namen van deze goden zijn niet terug te voeren tot de godsdienst van een van de andere groepen ter plaatse. Ook zijn zij niet bekend uit het Oude Testament. Deze gegevens roepen derhalve een drievoudige vraag op. (1) Wie waren deze goden?, (2) Welke rol speelden zij in het godsdienstige leven van de Judeeërs in Elephantine? en (3) Zijn er redenen waarom deze goden schijnbaar uit het niets opduiken in Elephantine? Hoewel er veel gespeculeerd is over deze vragen, bestaat er geen consensus over de herkomst van deze goden.⁵¹

Wat betreft de eerste vraag, zijn de meeste geleerden het erover eens dat de drie

genoemde goden een achtergrond hebben in de west-Semitische religieuze wereld, hetzij Fenicisch, hetzij Aramees. Door het samen optrekken van mensen die deze goden vereerden met vereerders van YHWH // Bethel uit Israël en/of Juda zouden de dubbelnamige mengvormen zijn ontstaan.⁵²

Mijn antwoord op de tweede vraag gaat uit van het gegeven dat in een tekst uit Elephantine sprake is van een lokale *marzēah*, een vaak elitair genootschap, dat bijeenkwam in tempels die reeds een ander doel dienden, voor een combinatie van enige alcoholische consumptie met het onderhouden van wat nu het netwerk heet.⁵³ Deze in het oude Nabije Oosten wijdverbreide instelling was vaak, maar niet altijd, verbonden met de cultus van de doden en de verering van de voorouders. De aanwezigheid van een *marzēah* in Elephantine kan wijzen op het bestaan van de verering van vergoddelijkte voorouders.⁵⁴

Het bestaan van een elitaire *marzēah* kan in verband worden gebracht met een detail uit het bovengenoemde verzoek uit 407 om steun voor de wederopbouw van een tempel. Wanneer hij terugblijkt op de recente geschiedenis, maakt Yedoniah melding van de sloop van de 'mwdy' zy 'bn', 'stenen pilaren die daar waren'.⁵⁵ Dit detail geeft aan dat een of meer goden werden gerepresenteerd door een opgerichte steen in de tempel van Yahô in Elephantine. De Hebraïst George Athas

52 Ik gebruik hier de aanduiding YHWH voor de god van Israël zoals die in Juda en Israël werd vereerd in onderscheid van de aanduiding Yahô die specifiek voor Elephantine is.

53 TADAE D.7.29; zie, bijvoorbeeld, Porten, *Archives*, 179-86; J.L. McLaughlin, *The marzēah in the Prophetic Literature: References and Allusions in Light of the Extra-Biblical Evidence* (VT.S 86; Leiden 2001) 36-37; B. Becking, 'Temple, *marzēah*, and Power at Elephantine', *Transeuphratène* 29 (2005) 37-47.

54 McLaughlin, *The marzēah in the Prophetic Literature*.

55 TADAE A.4.7:9 // A.4.8:8.

50 TADAE B7:3; Porten, *Archives*, 109,154-56; Van der Toorn, 'Anat-Yahu'; Rohrmoser, *Götter, Tempel und Kult*, 139-41.

51 Porten, *Archives*; B. Becking, 'Yehudite Identity in Elephantine', in: O. Lipschits, G.N. Knoppers en M. Oeming ed., *Judah and the Judaeans in the Achaemenid Period: Negotiating Identities in an International Context* (Winona Lake 2011) 403-19; Rohrmoser, *Götter, Tempel und Kult*; Granerød, *Dimensions of Yahwism in the Persian Period*; Van der Toorn, *Becoming Diaspora Jews*.

heeft gesuggereerd dat deze ‘stenen pilaren’ heilige Bethel-stenen waren, die de vijf goden vertegenwoordigen die specifiek worden genoemd als vereerd door de Judese gemeenschap in Elephantine.⁵⁶ Anath-Yahô/Bethel, Herem-Bethel en Eshem-Bethel zouden dan de beschermgoden van de *marzēah* van Elephantine kunnen zijn geweest.⁵⁷ Daarmee stonden zij niet op dezelfde hoogte als Yahô, maar speelden zij een rol als goden van het tweede echelon met als taak de elite-gemeenschap te beschermen.⁵⁸

Het antwoord op de derde vraag – zijn er redenen waarom goden schijnbaar uit het niets opduiken in Elephantine – speelt een belangrijke rol in de oorzaken van de breuk in de vreedzame co-existentie tussen de verschillende etnische groepen. Het is daarom van belang hier langer bij stil te staan.

Breuken in de vreedzame co-existentie

In de laatste twee decennia van de vijfde eeuw maken de Aramese teksten gewag van allerhande strubbelingen tussen de verschillende etnische groeperingen. Het lijkt er op dat de vreedzame co-existentie na 425 zijn beste tijd heeft gehad. Ik noem enkele incidenten.

Mauziah was een Judese soldaat uit Elephantine. Een van de taken van deze soldaten was het beschermen van de karavanen die de opbrengst van de belastingen voor de Perzen

vervoerden.⁵⁹ Toen een karavaan aankwam in Abydos, ten noorden van Elephantine, werd Mauziah, de verantwoordelijke begeleider, gearresteerd door Vidranga, een hoge Perzische functionaris. Volgens het arrestatiebevel werd een *'bnšrp'*, (een ‘edelsteen’) vermist.⁶⁰ Vidranga arresteerde Mauziah op beschuldiging van diefstal van de steen en nalatigheid van zijn plichten als bewaker. Het is onbekend of Mauziah schuldig was. Zijn arrestatie was vermoedelijk een anti-Judese daad van Vidranga, die zich door de Egyptenaren liet paaieren. Uit diverse documenten – hieronder besproken – blijkt dat de priesters van Khnum in Elephantine verbonden waren met het Egyptische streven naar onafhankelijkheid en dat zij Vidranga hadden bewerkt.

Een niet geheel te doorgronden Aramese tekst noemt de namen van vijf Judese inwonsters van Elephantine die in Thebe gevangen zaten. Dezelfde tekst noemt een vijftal Judese mannen uit Elephantine die in de poort van Elephantine verbleven. De relatie tussen beide groepen is onduidelijk, net zoals het verband tussen deze personen en de melding van een inbraak met grote buit in een huis in Elephantine. Wat wel duidelijk is in deze tekst, is een animositeit tussen verschillende etnische groepen, met name tussen Judeeërs en Egyptenaren.⁶¹

In 410 ging Arshames, de Perzische satraap van Egypte, op bezoek bij koning Artaxerxes I. De afwezigheid van Arshames leidde tot een disbalans in de machtsverhoudingen in Zuid-Egypte. De priesters van Khnum in

56 G. Athas, *The Tel Dan Inscription: A Reappraisal and a New Interpretation* (JSOT Sup 360; Sheffield 2003) 315. Athas denkt daarbij aan de verering van Yahô, Anath-Bethel/Yahô, Eshem-Bethel, Herem-Bethel en Bethel door de Judeeërs in Elephantine.

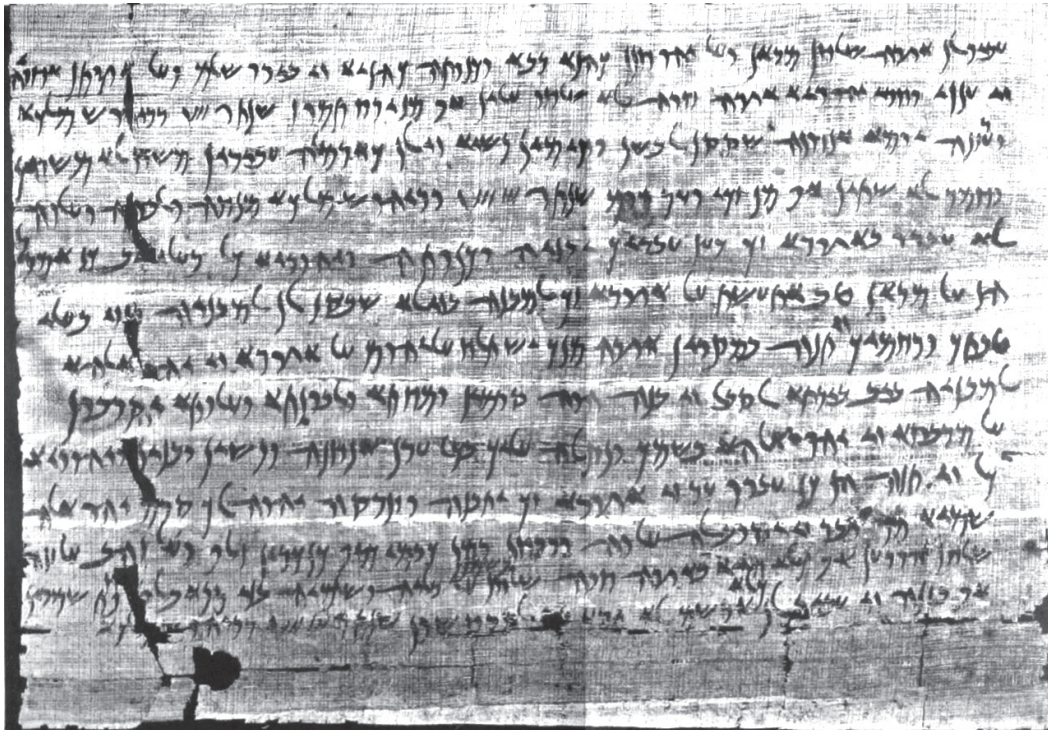
57 McLaughlin, *The marzēah in the Prophetic Literature*.

58 L.K. Handy, *Among the Host of Heaven: The Syrian-Phoenician Pantheon as Bureaucracy* (Winona Lake 1994) 97-130.

59 Porten, *Archives*, 41.

60 TADAE A4.3; zie o.a.: Porten, *Archives*, 41.

61 TADEA A4.4; Schama, *Story of the Jews*, 24; C. Tamber-Rosenau, ‘Female Diplomats in Jewish Elephantine? A New Look at a Papyrus from the Yedaniah Archive’, *JSOT* 40 (2016) 491-510; B. Becking, ‘Burglars, Diplomats, or Victims? Remarks on the Interpretation of a Document from Elephantine’, *ZABR* 23 (2017) 223-28; K. van der Toorn, ‘Previously, at Elephantine’, *JAOS* 138 (2018) 255-70.

Gedeelte van de in het Aramees gestelde brief waarin verzocht wordt om steun voor de herbouw van de verwoeste tempel in Elephantine.

TADAE A4.7

coöperatie met Vidranga maakten gebruik van de afwezigheid van de Perzische controlerende macht. Daardoor waren de Perzische belangen en het welzijn van de huurlingen minder goed beschermd. De priesters van Khnum in Elephantine benutten de afwezigheid van de satraap om hun politieke ambities te bereiken. Ze kochten de als vervanger aangestelde Vidranga om. Samen met diens zoon Naphaina, een legercommandant, berichtten de priesters van Khnum een 'boze daad'.⁶² Verschillende vitale en symbolische elementen van de Perzische heerschappij in Elephantine werden aangevallen: de 'graanschuur van de koning' werd gesloopt, een scheidingsmuur werd gebouwd in de

stad, een bron die het garnizoen van water voorzag, werd afgesloten en de tempel van de Judeeërs werd gesloopt. De reeds meermaals genoemde verwoesting van de tempel van Yahô was dus geen op zichzelf staande handeling van de priesters van Khnum die zich wilden afreageren op de Judeeërs.⁶³

Later rapporteerden loyale dienaren van de Perzische overheid deze 'boze daad' aan de satraap.⁶⁴ Arshames handelde onmiddellijk: Vidranga werd gevangengezet en beroofd van al zijn bezittingen en zijn samenzweerdere werden allemaal gedood. Arshames gaf echter geen opdracht tot de herbouw zoals

62 Terminologie ontleend aan het rapport over de opstand TADAE A4.5.

63 Contra: Porten, *Archives*; R.G. Kratz, *Historical & Biblical Israel: The History, Tradition, and Archives of Israel and Judah* (translated by Paul Michael Kurtz; Oxford 2015) 138-39.

64 TADAE A4.5 Col. I en II.

blijkt uit het reeds genoemde verzoek om steun tot herbouw van de tempel van Yahô.

Op dat moment namen de leidende kringen van de Judeeërs het initiatief. 'Jedanja en zijn collega's de priesters' schreven een verzoek aan de politieke en religieuze leiders in Samaria en Jeruzalem.⁶⁵ Toen er geen reactie kwam, schreven ze opnieuw een verzoekschrift, nu aan de Perzische gouverneur Bagohi in Samaria.⁶⁶ In goed gekozen woorden legden ze hem de ellendige staat van hun heiligdom voor, maar lieten de andere delen van de revolutie ongenoemd. Ze vroegen om ondersteuning van hun plannen om de tempel opnieuw op te bouwen. Die steun werd na enig diplomatiek overleg gegeven en de tempel kon worden herbouwd.⁶⁷

Deze incidenten laten zien dat vanaf 425 de vreedzame co-existentie tussen de verschillende etnische groepen aan het afbrokkelen was. Dat alles roept de vraag op naar de oorzaken van deze omslag.

Oorzaken voor de omslag

Naar mijn mening zijn er twee historische processen aan te wijzen die – bedoeld of onbedoeld – hebben bijgedragen aan de erosie van de saamhorigheid in zuidelijk Egypte. Daarbij ga ik ervan uit dat de vreedzame co-existentie tussen de verschillende etnische groepen voor een groot deel het gevolg was van de Perzische overheersing. Het ligt voor

de hand te veronderstellen dat de Perzische macht belang had bij deze vreedzame co-existentie.⁶⁸ Dit leidt tot de vraag: waarom werd de Perzische macht geaccepteerd door al deze verschillende etnische groepen? Waarom voelden ze zich veilig in de *pax persica*? Een eenvoudig antwoord zou zijn: ze hadden geen keus, omdat ze afhankelijk waren van het Perzische bestuur. De werkelijkheid is echter ingewikkelder. Dat blijkt, wanneer we kijken naar drie verschillende instrumenten die de Perzen ten dienste stonden.

Allereerst, maakte de militaire overmacht van de Perzen dat ze een situatie van duurzame harmonie in de Egyptische satrapie tot stand konden brengen en die langdurig konden afdwingen. Het Perzische leger vormde een van de handhavingsmechanismen van de macht.⁶⁹

Bovendien was de satrapie Egypte onder de Perzische wet gebracht. De betekenis hiervan is te traceren in verscheidene documenten. Op de achterzijde van de zogeheten Demotische kroniek bevindt zich een verhaal dat uiteenzet hoe Darius I maatregelen nam met betrekking tot het rechtssysteem in Egypte.⁷⁰ Verschillende Aramese documenten illustreren hoe de Perzen de wetshandhaving ook daadwerkelijk ter hand namen. Alle uit de documenten bekende rechters dragen Perzische namen, wat een indicatie is dat de rechterlijke macht bestond uit Perzen en Egyptenaren die onderdeel van de Perzische cultuur wensten te zijn.

65 Deze eerste brief is helaas niet bewaard gebleven.

66 TADAE A4.7 // TADAE A4.8; er is een bijna onoverzienbare hoeveelheid secundaire literatuur over deze twee documenten; zie meer recentelijk L.L. Grabbe, *A History of Jews and Judaism in the Second Temple Period Vol. 1* (LSTS 47; London, New York 2004) 210-12; Kratz, 'The Second Temple of Jeb'; Rohrmoser, *Götter, Tempel und Kult*, 397-407.

67 Dit blijkt uit zijdelingse opmerkingen in TADAE B3.10 en 12; Rohrmoser, *Götter, Tempel und Kult*, 265-67; Granerød, *Dimensions of Yahwism*, 90-92.

68 Zie o.a.: P. Briant, *Histoire de l'Empire Perse; De Cyrus à Alexandre* (Paris 1996) 369-528; J. Wiesehöfer, *Das antike Persien* (Zürich 1994) 89-102; M. Brosius, *The Persians* (London, New York 2006) 6-75.

69 Rohrmoser, *Götter, Tempel und Kult der Judäo-Aramäer von Elephantine*, 47-49.

70 Demotische Kroniek (ed. W. Spiegelberg, *Die sogenannte demotische Chronik des pap. 215 der Bibliothèque nationale zu Paris: nebst den auf der Rückseite des Papyrus stehenden Texten* [Leipzig 1914] retro C:1-16.

Het Perzische denkbeeld om loyaal te zijn aan de bezetter komt tot uiting in twee literaire teksten die in Elephantine gevonden zijn: de spreuken van de wijze Achikar voorafgegaan door een vertelling over diens levenslot⁷¹ en een Aramese versie van de Behistun-inscriptie van Darius I.⁷² Beide teksten waren naar alle waarschijnlijkheid onderdeel van het curriculum voor aanstaande schrijvers in Elephantine. Zoals zoveel schoolteksten functioneerden de teksten ook als medium om het Perzische culturele kapitaal over te dragen op de lokale schrijvers.⁷³ Beide teksten zijn doordrenkt met de Perzische ideologie van gehoorzaamheid aan de koning in het verre Susa en zijn lokale vertegenwoordigers.⁷⁴ Aangezien de schrijvers in Elephantine gerekruteerd werden uit vrijwel alle etnische groepen, vormde dit 'lezen met de pen' een bindmiddel tussen de verschillende groepen.⁷⁵

De macht van de Perzen over Egypte is echter telkens weer aangevochten. De vijfde eeuw kent een aaneenschakeling van

opstanden waarmee de Egyptenaren het juk van de overheersing van zich af wilden werpen. De opstanden werden mede gemotiveerd door de hoogte van de belastingen die ze aan de Perzen moesten afdragen en de telkens terugkerende voedselschaarste.⁷⁶ Deze pogingen tot onafhankelijkheid begonnen reeds tijdens de regering van Cambyses, toen Egypte nog niet volledig onder Perzische heerschappij stond. Reeds in 525 kwam de voormalige Farao Psammetichus III in opstand tegen de Perzische overheersing. Hij faalde echter en maakte een einde aan zijn leven.⁷⁷ Zijn poging werd in 520 gevolgd door een opstand van Petubastis IV, een lokale vorst uit de Delta. Zijn opstand tegen Darius I leidde echter tot verdere militaire onderdrukking.⁷⁸ Dat weerhield Psammetichus IV er niet van in 486 opnieuw de strijd aan te binden met Darius I. Ondanks de steun van de Grieken aan Egypte wisten de Perzen deze opstand te smoren.⁷⁹ Twee decennia later, toen Xerxes op de Perzische troon zat, smeedde Inaros een alliantie met Lybische stammen. Ook deze opstand in 465-53 werd de kop in gedrukt.⁸⁰ Gedeeltelijk succesvol waren Amyrtes en Psammetichus V die in 411 delen van Egypte onafhankelijk van Perzië wisten te maken.⁸¹ In 404 zette Amyrtes de lijn door. Hij wist de legers van Artaxerxes

71 TADAE C.1.1; eerste uitgave: E. Sachau, *Aramäische Papyrus und Ostraka aus einer jüdischen Militär-Kolonie zu Elephantine: altorientalische Sprachdenkmäler des 5. Jahrhunderts vor Chr.* (Leipzig 1911). Recente vertalingen: P. Grelot, *Documents araméens d'Égypte* (Littératures Anciennes du Proche-Orient 5; Paris 1972) 427-52; J.M. Lindenberger, *The Aramaic Proverbs of Ahiqar* (Baltimore 1983); H. Niehr, *Aramäischer Ahiqar* (JSRHZ NF 2,2; Gütersloh 2007).

72 TADAE C2.1; J.C. Greenfield en B. Porten ed., *The Bisitun Inscription of Darius the Great: Aramaic Version; Text, Translation and Commentary* (London 1982).

73 P. Bourdieu, *Sur l'État. Cours au Collège de France (1989-1992)* (Paris 2012).

74 Zie recentelijk A.-K. Wigand, 'Politische Loyalität und religiöse Legitimierung: Überlegungen zur Textpragmatik der aramäischen Achiqarkomposition', *WdO* 48 (2018) 128-50

75 Voor deze uitdrukking, T. Mertens, 'Lezen met de pen. Ontwikkelingen in het laatmiddeleeuws geestelijk proza', in: F.P. van Oostrom en F. Willaart ed., *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst* (Hilversum 1989) 187-200.

76 M. Rottpeter, 'Initiatoren und Träger der 'Aufstände' im persischen Ägypten,' in: S. Pfeiffer ed., *Ägypten unter fremden Herrschern zwischen persischer Satrapie und römischer Provinz* (Frankfurt am Main 2007) 9-49; S. Ruzicka, *Trouble in the West: Egypt and the Persian Empire, 525-332 BC* (Oxford 2012); D.B. Redford, 'The Origin and Termination of the Foreign Colony-Garrison at Elephantine', in: B. Halpern en K. Sacks ed., *Cultural Contact and Appropriation in the Axial-Age Mediterranean World: A Periplos* (CHANE 86; Leiden 2016) 149-57.

77 Herodotus, *Hist.* III 10-14.

78 Darius Behistun § 21; Herodotus, *Hist.* III 26.

79 Herodotus, *Hist.* VII 1.3.

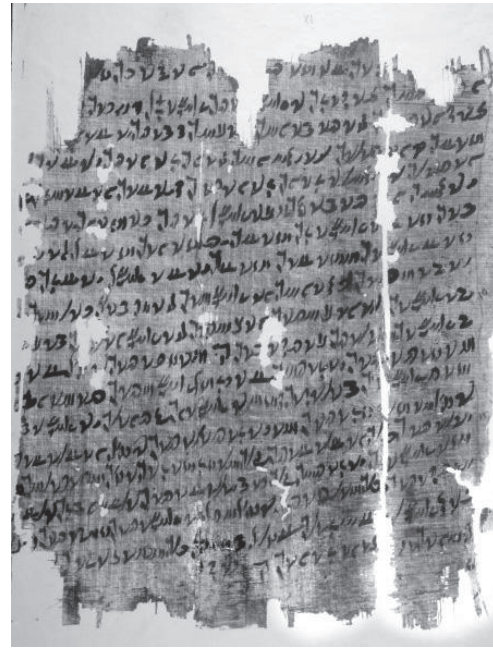
80 Herodotus, *Hist.* VII 7; Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, XI 71:3-6

81 Hier wordt naar verwezen in de brief TADAE A6.7:6-8.

II terug te dringen tot in de Delta.⁸² Voor de beslissende zet van Nephertites, die Artaxerxes II ook uit de Delta wist te verdrijven, zijn alleen indirecte aanwijzingen.⁸³

Na de dood van Artaxerxes I in 424 werd de Perzische macht verzwakt en verloren de Perzen hun greep op het enorme rijk. De *pax persica* werd vooral bedreigd in regio's ver weg van het centrum van de macht. Daar brokkelde het immense rijk langzaam af. Dat gebeurde ook in Egypte, waar in de laatste twee decennia van de vijfde eeuw de Perzische invloed duidelijk tanende was en het Egyptische streven naar onafhankelijkheid steeds kansrijker werd. Dit zal ongetwijfeld gevolgen hebben gehad voor de verhoudingen tussen de verschillende etnische groeperingen. In Egyptische ogen waren de Judeeërs en andere groepen handlangers van de macht. De afname van de Perzische macht moet dan ook gezien worden als een van de redenen van de bovengemelde strubbelingen.

Een geheel andere oorzaak van de verstoring van de relaties tussen de verschillende groeperingen in Elephantine is mogelijk te vinden in de bovengenoemde Papyrus Amherst 63. Deze bijzondere tekst – Arameestalg maar in Demotisch schrift – bevat namelijk verwijzingen naar de goden Eshem-Bethel, Herem-Bethel, Anat en Bethel.⁸⁴ De tekst stamt uit de tweede helft van de vierde eeuw voor onze jaartelling. De inhoud van de tekst verwijst naar een syncretistische vorm van godsdienst uit de zevende eeuw.⁸⁵ De tekst laat zien dat in de zevende eeuw Syriërs, Israëlieten/Judeeërs

Fragment van Papyrus Amherst 63 met daarin een andere versie van de Bijbelse Psalm 20.

en Babyloniërs in harmonie samenleefden in een oase in de Arabische woestijn – een situatie die verrassend veel op die van de Diasporagemeenschappen in Egypte in de vijfde eeuw lijkt. Net als de verschillende etnische groepen in Elephantine leefden deze groepen vreedzaam samen en erkenden ze elkaars religieuze cultuur. Net als de Judeeërs in Elephantine hadden zij het Aramees als voertaal en vereerden ze onder andere de goden Yahô, Herem-Bethel, Anat en Eshem-bethel. De religieuze ideeën van de Syriërs en de Babyloniërs in deze tekst lijken sterk op die van de Aramese groepen in Egypte in de Perzische tijd. Van der Toorn heeft met enig recht de volgende these opgeworpen: de complexe groep die achter Papyrus Amherst 63 gedacht moet worden is aan het einde van de zevende eeuw naar Elephantine getrokken. De Syriërs en de Babyloniërs hebben zich als de Bethel-groep en de Nabu-groep op de oever van de Nijl in Syene gevestigd, terwijl

82 Demotische Kroniek III 18-19.

83 Ruzicka, *Trouble in the West*, 41.

84 Voor Eshem-Bethel: Pap. Amherst 63 (ed. Van der Toorn, *Papyrus Amherst 63*) XVI 1.14.15; Herem-Bethel: XVII 14; Anat: VIII 9; en Bethel: VI 22; VIII 13; IX 9.13; XII 18; XVII 15.

85 Van der Toorn, *Papyrus Amherst 63*; Van der Toorn, *Becoming Diaspora Jews*.

de Samariërs hun plek hebben gevonden op het eiland Elephantine.⁸⁶

Zijn these is echter op bepaalde punten speculatief. In de Aramese documenten uit Elephantine worden de goden Eshem-Bethel, Anath-Yahu en Herem-Bethel niet vóór 420 genoemd. Dat kan te maken hebben met toeval of de aard van de documenten, maar de afwezigheid lijkt mij ook significant, mede omdat eigennamen met Bethel als theofoor element ook pas na 420 voorkomen. In het geval dat de mensen uit de ‘oase in de woestijn’ zouden zijn geëmigreerd in de vroege jaren van de Perzische overheersing of zelfs nog daarvoor, kan worden verwacht dat deze goden al in eerdere documenten zouden worden genoemd. Dit brengt me tot de veronderstelling dat een deel van de mensen uit de ‘oase in de woestijn’ kort voor 420 naar Elephantine en Syene migreerde. Andere delen van de groep vestigden zich waarschijnlijk op andere locaties langs de Nijl. Door de komst van een nieuwe groep Judeeërs zal de balans tussen de verschillende etnische groepen in en om Elephantine verstoord zijn geraakt. In combinatie met de toename van het Egyptische onafhankelijkheidsstreven kan dit zeer waarschijnlijk geleid hebben tot bovengenoemde incidenten.

Het bovengenoemde document over de mogelijk diefstal van een ‘*bnšrp*’ (een ‘edelsteen’) geeft een interessante aanwijzing voor de gewijzigde verhoudingen. Daarin staat de uitroep:

Het is u bekend dat Khnum tegen ons is sinds Hananja in Egypte is geweest!⁸⁷

86 Van der Toorn, *Becoming Diaspora Jews*. Samariër is de aanduiding voor een inwoner van het voormalige Noordelijke Rijk. Deze mensen waren nog niet direct Samaritaan in de latere religieuze zin van het woord.

87 TADAE A4.3:7; I. Kottsieper, ‘Die Religionspolitik der Achämeniden und die Juden von Elephantine’, in: R.G. Kratz ed., *Religion und Religionskontakte im Zeitalter der Achämeniden* (VWGTh 22; Gütersloh 2002) 154–55.

Mauziah, de schrijver van de brief, neemt aan dat de leiders van de Judese gemeenschap in Elephantine zich ervan bewust moeten zijn geweest dat de priesters van Khnum een anti-Judese houding hadden aangenomen sinds Hananja de leiding had over de Judese zaken onder de satraap Arshames.⁸⁸ Volgens Ingo Kottsieper ergerden de Khnum-priesters zich aan de openlijk pro-Judese politiek van de Perzische bestuurder Hananja. Een van diens pro-Judese acties is te vinden in de zogeheten Pascha-brief, die met goedkeuring van de Perzische overheid een vaste datum regelt voor een niet genoemd Judees ritueel. Daarmee goot Hananja olie op de golven van de oplaaierende tegenstellingen.⁸⁹ Van der Toorn gaat nog een stap verder door te veronderstellen dat door toedoen van Hananja de Judeeërs tot een voorkeursgroep werden met een eigen cohort in het Perzische garnizoen.⁹⁰ Helaas zijn er te weinig teksten om deze veronderstellingen te ondersteunen.

Wel is duidelijk dat met de komst van Hananja – bedoeld of onbedoeld – de verhoudingen vertroebeld raakten en de priesters van Khnum de Judeeërs meer en meer gingen wantrouwen. Of er een verband is tussen de komst van mensen uit de ‘oase in de woestijn’ naar de zuidgrens van de Egyptische satrapie en het optreden van Hananja is onzeker en bij gebrek aan verdere sporen uiterst speculatief. Het blijft echter opmerkelijk, dat beide gebeurtenissen ongeveer gelijktijdig waren.

Conclusie

Na deze exercitie is het mogelijk de vragen te beantwoorden over de omwentelingen in

88 Porten, *Archives*, 130; Van der Toorn, *Becoming Diaspora Jews*, 120–24.

89 Kottsieper, ‘Die Religionspolitik der Achämeniden’; Papyrus Berlin P. 13464; TADAE A4.1.

90 Van der Toorn, *Becoming Diaspora Jews*, 120–24.

Elephantine die in het eerdere onderzoek, met name van Porten, onbeantwoord zijn gebleven of niet duidelijk genoeg zijn gesteld. De Judeeërs vormden slechts één van de vele groepen. Hoewel zij in de gevonden documenten de meest genoemde groep zijn, bestaan er geen aanwijzingen voor een bijzondere positie. Zij moesten enige inschikkelijkheid tonen en rekening houden met de religieuze identiteit van de andere groepen.

Dit vond zijn weerslag in de vreedzame onderlinge verstandhouding die waarneembaar is in het grootste deel van de vijfde eeuw. Deze co-existentie is zowel het resultaat van de goede wil en de bereidheid van de uiteenlopende groepen, als een product van de Perzische macht. De Perzen hadden economisch belang bij een rustige samenleving, waardoor de handelsstromen en de belastingen niet in gevaar kwamen.

De kanteling van de verhoudingen was het gevolg van twee elkaar versterkende processen. Door de toenemende drang van

Egypte om het Perzische juk af te leggen en door de influx van een extra groep Judeeërs rond 420 ontstond er steeds meer spanning tussen de verschillende groepen.

Wat er met de Judeeërs is gebeurd nadat Egypte onafhankelijk werd van de Perzen, is moeilijk na te gaan. Wel is duidelijk, dat ook in latere eeuwen Elephantine zijn rol als transitpunt in de handel van zuid naar noord en noord naar zuid is blijven spelen.

Over de auteur

Prof. dr. **Bob Becking** is emeritus hoogleeraar Bijbelwetenschappen van de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht. Van 2015-2018 participeerde hij in het door de Deutsche Forschungs Gemeinschaft gefinancierde project 'Elephantine in Kontext' uitgevoerd aan de Humboldt Universität zu Berlin.

E-mail: B.E.J.H.Becking@uu.nl